

## **ВІТЧИЗНЯНІ АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДОРАДЯНСЬКУ ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В ХАРКОВІ**

*Визначена роль і місце вітчизняних архівних джерел при дослідженні дорадянської охорони здоров'я в Харкові. Встановлена наявність документів, пов'язаних із даною проблематикою, в 13 фондах Державного архіву Харківської області і 7 фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Усі виявлені архівні матеріали систематизовано залежно від їх походження. Попереджено про труднощі, пов'язані з опрацюванням описаних джерел.*

**Ключові слова:** архівні матеріали, джерела історичні, дорадянський, охорона здоров'я, Харків.

*Определена роль и место отечественных архивных источников при исследовании досоветского здравоохранения в Харькове. Установлено наличие документов, имеющих отношение к данной проблематике, в 13 фондах Государственного архива Харьковской области и 7 фондах Центрального государственного исторического архива в г. Киеве. Все выявленные архивные материалы систематизированы в зависимости от их происхождения. Предупреждены о трудностях, связанных с разработкой описанных источников.*

**Ключевые слова:** архивные материалы, источники исторические, досоветский, здравоохранение, Харьков.

*A role and a point of domestic archival sources under pre-Soviet health care development research in Kharkiv are conducted. The presence of documentation that is connected with this subject has been determined in 13 funds of the State Archive of Kharkiv Region and 7 funds of the Central State Historical Archive in the City of Kyiv. All the ascertained archival materials are systematized against their origin. The difficulties connected with the development of described sources are notified here.*

**Key words:** archival materials, health care, historical sources, pre-Soviet, public healthy, Kharkiv.

Сучасні процеси подолання негараздів перехідного періоду, становлення нової системи охорони здоров'я в Україні вимагають усвідомлення і творчого осмислення історичного досвіду. Без вивчення історії організації охорони здоров'я та специфіки місцевих умов розвитку цієї діяльності неможливе вироблення сучасної теорії охорони здоров'я і створення її нової української моделі. Тільки засвоївши уроки минулого, можна впевнено рухатися шляхом прогресу. Проблеми історії дорадянської охорони здоров'я мають повернути увагу дослідників ще й з точки зору можливостей пристосування деяких її елементів до умов сучасності. Адже, на відміну від радянської системи, дорадянська охорона здоров'я формувалася, як і сьогоднішня, у ринкових умовах.

Із іншого боку, постійно зростає увага істориків і громадськості до минулого міст України. Як справедливо зазначає О. П. Реєнт: «після певного

забуття міська проблематика усе більше переміщується з периферії наукового зацікавлення в його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми)» [1, с. 226]. Протягом останніх років склався певний напрям історичних студій – містознавство, який увібрав досягнення, напрацювання фахівців з політичної, економічної, соціальної історії, історичного краєзнавства, інших, неісторичних наук, перш за все економічної географії, демографії, соціології, філософії. При цьому, розгляд міської проблематики все нагальніше потребує перенесення акценту із дослідження макропоказників, законодавчих норм – на життя людини в місті [там само, с. 227]. Відзначений недавно 350-річний ювілей Харкова значно посилив інтерес громадськості до всіх складових історичного розвитку другого за величиною та значущістю міста України, зокрема й до історії охорони здоров'я в ньому.

Охорона здоров'я в Харкові пройшла багаторічний шлях, вивчення якого має науково-теоретичний, пізнавальний і суто практичний інтерес. Воно допомагає краще зрозуміти джерела, предтечі тих чудових досягнень у сфері охорони здоров'я, яких домоглися харків'яни, глибше осмислити шляхи й закономірності розвитку охорони здоров'я в нашій країні, дістати науку для використання найкращих напрацювань у практиці сьогодення.

На жаль, дорадянська історія охорони здоров'я в Україні взагалі та в окремих її містах, у тому числі в Харкові, маловивчена. Дотепер не створено жодної узагальнюючої праці, де був би підсумований поступ охорони здоров'я в Україні за будь-яку добу її розвитку, не кажучи вже про весь історичний шлях країни. Немає таких досліджень й у переважній більшості українських міст. Аналіз історіографічного доробку попередніх дослідників історії харківської охорони здоров'я засвідчив, що досі вона вивчалася переважно медиками з точки зору історії медицини.

Чи не єдиною спробою дослідити дорадянську харківську охорону здоров'я з позицій фахових істориків залишається фундаментальна монографія Д. І. Багалія і Д. П. Міллера, присвячена історії Харкова [2]. Вона висвітлює головні шляхи, якими прямувала харківська охорона здоров'я на перших етапах свого становлення. Але охорона здоров'я посіла доволі скромне місце в історичній енциклопедії міста, якою стала «История города Харькова за 250 лет его существования». На жаль, автори мали змогу виділяти тільки найголовніше в історії розвитку кожного сегмента харківського життя, зокрема й в охороні здоров'я. Тому багато питань залишилися поза їх увагою або були досліджені недостатньо, часом тільки позначені.

У дожовтневі часи найбільше зацікавлення авторів викликала організація санітарної служби, адже загальний стан захворюваності інфекційними хворобами у Харкові виглядав жахливо, часті епідемії забирали тисячі життів [3; 4; 5]. Однак при цьому залишалися поза увагою соціальні чинники, що призводили до неминучого поширення захворювань, а розглядався, насамперед, медично-науковий бік справи під вузько-спеціальним (медичним) кутом зору.

За радянської доби наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації охорони здоров'я на місцевому рівні у дожовтневий період, мало цікавила дослідників, бо сам досвід був неактуальним для радянської системи охорони здоров'я. У істориків склався певний стереотип: до Жовтневої революції в Російській державі не було державної охорони здоров'я, медична допомога надавалася переважно на комерційних засадах і незможні трудящі були її позбавлені. А раз так, мовляв, то дорадянська охорона здоров'я не заслуговує на увагу [6, с. 11]. Позитивно оцінювати досягнення дорадянської охорони здоров'я не дозволялося. Причому, така позиція була характерна для всіх етапів розвитку радянської історіографії. Зрідка на друкованих сторінках з'являлися «тверезі» думки щодо розвитку дорадянської охорони здоров'я, зокрема в Харкові, але вони потопали в потоці викриттів «буржуазно-поміщицького ладу», до того ж самі

були сором'язливо прикриті «ідеологічно витриманими» положеннями [7-16].

Із проголошенням України суверенною державою вітчизняні історики відмовилися від усталених ідеологічних схем і звернулися до вивчення маловідомих сторінок історії України. Але, на жаль, сучасні українські дослідники не спалахнули цікавістю до визначеної проблематики. За винятком, хіба що, автора даної статті, вони так само, як і в попередні часи, майже не звертаються безпосередньо до історії охорони здоров'я в Харкові [17].

На відміну від досить бідної історіографії проблеми, джерельна база її дослідження широка й різноманітна за походженням, різновидова за характером, значна за обсягом і достовірна за змістом [18, с. 14-15].

Тому метою статті є визначення ролі і місця саме вітчизняних архівних джерел у дослідженні дорадянської охорони здоров'я в Харкові.

Отже, як зазначалося вище, ґрунтом для студіювання визначеної проблеми може слугувати вагома джерельна база.

Природно, що переважна більшість джерел писемні. Поділяємо їх на документальні та наративні.

Почнемо з останніх. До них віднесемо періодику, мемуари, твори художньої літератури, наукові праці, статті в енциклопедіях, путівники по Харкову. Зрозуміло, що інформація, почерпнута з наративних джерел, носить допоміжний характер, тому спиратися виключно на неї в серйозних історичних дослідженнях не варто.

Документальні джерела теж традиційно поділимо на опубліковані й неопубліковані. Щодо перших, то для розвідок дорадянської історії харківської охорони здоров'я важливе значення мають нормативно-правові акти Російської держави та місцевої влади; звіти установ, організацій і посадових осіб, які були причетні до охороноздоровчої діяльності в Харкові; видання Харківського губернського статистичного комітету; документальні публікації результатів анкетування міст Російської імперії 1904 і 1910 рр.; щорічні «Российские медицинские списки...», що містили відомості про всіх осіб, яким дозволялася лікарська практика в межах Російської імперії.

Не применшуючи значення опублікованих джерел, все ж таки слід наголосити, що основу дослідження історії охорони здоров'я в Харкові складають архівні документи, що збереглися в державних центральних і харківських обласних сховищах. Вони представлені всіма різновидами документальних джерел: нормативно-правовими актами (як центральними, так і місцевими), звітами, статистичними матеріалами, діловодною документацією. Оскільки документи про діяльність переважної кількості установ, що причетні до харківської охорони здоров'я, не відклалися в одному фонді чи архіві, історики мають здійснювати значну евристичну роботу з виявлення розпорощених, але необхідних для дослідження комплексів матеріалів. Унаслідок такої роботи на сьогодні виявлено достатній за обсягом і достовірний за змістом комплекс архівних матеріалів для студіювання означеної проблеми.

Найбільше інформації було вилучено з документів державного архіву Харківської області (надалі –

ДАХО). Усього розвідки здійснювалися у 13 фондах, а саме: фонд 3 – канцелярії Харківського губернатора, фонд 4 – Харківського губернського правління, фонд 12 – Харківської лікарської управи, фонд 14 – Харківських губернських дворянських депутатських зборів, фонд 44 – Харківської міської думи, фонд 45 – Харківської міської управи, фонд 52 – управління поліцмейстера м. Харкова, фонд 200 – правління Харківського товариства поширення в народі письменності, фонд 304 – Харківської губернської земської управи, фонд 314 – Харківського губернського комітету «общественного здравия», фонд 502 – Харківського губернського віспяного комітету, фонд 749 – Харківського заводу російського паровозобудівного і механічного товариства «ХПЗ», фонд 922 – канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії. Переважну більшість вивчених автором справ цього архіву він уперше увів до наукового обігу.

У процесі досліджень були задіяні також матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК) із 7 фондів, а саме: 1709 – Харківського намісницького правління, 1710 – Слобідськоукраїнської губернської канцелярії, 1725 – Харківської полкової канцелярії, 1958 – Слобідськоукраїнського губернатора, 1973 – Харківського колегіуму, 2007 – Харківського духовного правління, 2025 – Донець-Захаржевських.

Перелічимо, які саме документи були залучені як джерела для вивчення охорони здоров'я Харкова за імперської доби. У ДАХО цей перелік виглядає так:

Фонд 3 – «Канцелярія Харківського губернатора (1797-1917 рр.)»: річні звіти губернатора цареві про стан губернії та матеріали до них про стан м. Харкова; статистичні й інші відомості поліції та інших установ про стан охорони здоров'я в місті; справи про стан благоустрою Харкова, про відкриття лікарень та інших лікувальних закладів, про епідемічні захворювання серед населення.

Фонд 4 – «Харківське губернське правління (1797-1918 рр.)»: річні медичні звіти лікарського відділення; відомості й листування про епідемічні та соціальні захворювання; справи щодо нагляду за лікарнями, аптеками, про щеплення віспи та огляд стану здоров'я деяких категорій населення.

Фонд 12 – «Харківська лікарська управа (1831-1865 рр.)»: журнали засідань лікарської управи; річні медичні звіти управи і відомості про стан медичної справи до річних звітів губернатора; справи про огляд членами управи медичної частини в Харкові з описанням у роз'їзних журналах висновків щодо діяльності приватних («вільних») аптек; щомісячні відомості лікарів про кількість і рух хворих у лікарнях і приватних лікарів про їх практику щодо видів хвороб, рапорти «городовых повивальных бабок» і повитух про пологи; справи з рапортами лікарів, повідомленнями поліції та інших установ про появу і поширення епідемії тифу, холери, віспи, венеричних хвороб, про захворюваність на цингу й інші хвороби; листування про хід захворювань, їх лікування і його наслідки; відомості та рапорти лікарів про щеплення віспи та про віспощепіть; рапорти лікарів і листування про незадовільний стан лікарень: непристосовані приміщення, брак медичного й господарського

обладнання та медикаментів; справи і листування про медичний огляд деяких категорій населення в зв'язку з їх персональними або судовими справами; справи про облік приватнопрактикуючих лікарів і дозвіл їм практикувати; справи про заборону лікування особам без медичної освіти та про відкриття «вільних» аптек.

Фонд 44 – «Харківська міська шестигласна дума (1790-1870 рр.)»: журнали засідань міської думи, у яких йдеться про охорону здоров'я населення; річні звіти думи.

Фонд 45 – «Харківська міська управа (1871-1919 рр.)»: річні звіти і відомості про діяльність управи в царині охорони здоров'я; статистичні відомості про інфекційні та епідемічні захворювання, про кількість ліжок в Олександрівській міській лікарні.

Фонд 52 – «Управління поліцмейстера міста Харкова (1837-1917 рр.)»: статистичні відомості про санітарний стан міста та епідемії.

Фонд 200 – «Харківське товариство розповсюдження в народі письменності (1869-1920 рр.)»: протоколи і звіти санітарної комісії, що обстежувала школи і учнів; справи про організацію і діяльність літніх дитячих колоній, протоколи та звіти ради з управління ними.

Фонд 304 – «Харківська губернська земська управа (1865-1919 рр.)»: журнали і стенограми чергових сесій Харківського губернського земського зібрання, на яких обговорювалися питання діяльності земських лікувальних закладів у Харкові; відповідні журнали засідань губернської земської управи; річні звіти про діяльність губернської земської управи; постанови сесій Харківського губернського земського зібрання з питань охорони здоров'я; протоколи ради Харківської губернської земської лікарні, матеріали про її статут, проекти її реорганізації, правила управління лікарнею, справи й листування про її стан і діяльність; справи і матеріали щодо роботи пологового будинку при земському повивальному училищі; відомості про поширення холери в 1892 р.; щомісячні відомості про рух хворих у Харківській губернській земській лікарні; статистичні таблиці, бюлетені та відомості про види, кількість і рух епідемічних та інших інфекційних захворювань; звіти і листування про боротьбу з епідеміями.

Фонд 314 – «Харківський губернський комітет «общественного здравия» (1852-1865 рр.)»: рапорти та відомості поліції про хід захворювань на холеру в Харкові; циркуляр харківського губернатора про боротьбу з поширенням серед населення венеричних хвороб; періодичні відомості Харківської лікарської управи про кількість хворих на венеричні захворювання в харківських лікарнях.

Фонд 502 – «Харківський губернський віспяний комітет (1811-1863 рр.)»: журнали засідань комітету стосовно міста Харкова; відомості про кількість зроблених у Харкові щеплень, звіти про перевірку щеплення віспи в місті.

Фонд 749 – «Харківський завод російського паровозобудівного і механічного товариства (1895-1917 рр.)»: справи про організацію і роботу лікарняної каси на заводі, про діяльність заводської медичної частини.

Фонд 922 – «Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії (1895-1919 рр.)»: звіти про діяльність старшого фабричного інспектора; матеріали про лікарняні каси.

У ЦДІАК:

Фонд 1709 – «Харківське намісницьке правління (1780-1797 рр.)»: справи про вживання заходів запобігання епідемічним захворюванням.

Фонд 1710 – «Слобідськоукраїнська губернська канцелярія (1765-1780 рр.)»: справи про створення першої харківської аптеки, про призначення лікарів до Харкова, про заходи проти поширення епідемій.

Фонд 1725 – «Харківська полкова канцелярія (1664-1765 рр.)»: справи про вжиття заходів запобігання епідемічним захворюванням, про призначення лікарів до Харкова, про постачання їм медикаментів.

Фонд 1958 – «Слобідськоукраїнський губернатор (1797-1798 рр.)»: справи про заходи проти інфекційних хвороб у Харкові, про заборону причащати в церквах дітей, хворих на інфекційні хвороби.

Фонд 1973 – «Харківський колегіум (1728-1817 рр.)»: укази Слобідськоукраїнської губернської канцелярії про запобіжні заходи проти епідемій.

Фонд 2007 – «Харківське духовне правління (1730-1797 рр.)»: «доношение» про «моровую язву», що з'явилася 1738 р.

Фонд 2025 – «Донець-Захаржевські (1700-1836)»: матеріали про епідемію чуми в Харкові 1738 р.

Залежно від походження, усі архівні матеріали можна поділити на декілька груп:

Документи урядових органів (Медичної канцелярії, Міністерства внутрішніх справ, медичного департаменту та його структурних підрозділів).

Документи місцевих органів виконавчої влади полкового, намісницького, губернського рівня (Харківської полкової канцелярії, Слобідськоукраїнської губернської канцелярії, Харківського намісницького правління, Слобідськоукраїнського губернатора, канцелярії Харківського губернатора, Харківського губернського правління, Харківської лікарської управи, управління поліцейстера м. Харкова, Харківського губернського комітету «общественного здравия», Харківського губернського віспяного комітету, канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії).

Документи Харківського міського громадського самоврядування (Харківської міської думи і Харківської міської управи).

Документи різних громадських формувань (Харківських губернських дворянських депутатських зборів, правління Харківського товариства поширення в народі письменності, Харківської губернської земської управи).

Усі інші документи, які не можна віднести до жодної з вищезазначених груп.

При цьому слід наголосити на певних труднощах, пов'язаних із опрацюванням вищеописаних документів: по-перше, це поганий фізичний стан документів XVIII – дореформених часів XIX ст.; по-друге, розпорошеність матеріалів по різних фондах і різних архівах; по-третє, подекуди в різних документах трапляються розбіжності щодо прізвищ окремих осіб, назв окремих установ, дат окремих подій. Наприклад, одна й та сама людина в різних архівних документах іменується як Гегман і Гагеман, Екеблад і Ексбладт, Мірошник і Мірошніченко тощо [253, с. 309-313]. Така ж сама плутанина спостерігається в назвах установ.

Загалом виявлені у вітчизняних архівах документи дають змогу встановити головні закономірності та тенденції поступу охорони здоров'я в Харкові за імперської доби. Залучення архівних джерел дозволяє уникнути однобічності чи упередженості. Вони самі по собі складають надійний і достатній інформативний масив для реконструкції необхідних нашим студіям подій і процесів, а разом з іншими документами становлять ґрунтовну базу для всебічного, дійсно наукового вивчення і висвітлення історії охорони здоров'я в Харкові. З іншого боку, необхідно комплексне використання всього кола архівних джерел і не тільки архівного фонду України. Перспективи подальших розвідок історії охорони здоров'я Харкова наступних періодів – радянського і пострадянського, вимагають залучення нових масивів архівних джерел. Іншою перспективною лінією дослідження може стати розширення його територіальних меж до масштабів всієї України. Але в будь-якому обраному напрямі історичних реконструкцій для створення повної, цілком достовірної та оригінальної джерельної бази на об'єктивному фактичному підґрунті дослідників варто буде звернутися до документів, що зберігаються в архівних установах інших держав – Росії (якщо йдеться про підросійську і радянську Україну), Австрії, Польщі, Румунії, Чехії, Словаччини (якщо йдеться про Західну Україну).

## ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст. : методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–232.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репр. изд. – Х. : [б. и.], 1993. – 2 т.
3. Pitra Albertus. Specimen topographiae medicae Charcoviensis: dissertatio inauguralis quam pro gradu doctoris medicinae in Caesarea Charcoviensi litterarum Universitate / Albertus Pitra. – Charcoviiae : Tipis Universitatis, 1854. – 163 s.
4. Жбанков Д. Н. Сборник по городскому врачебно-санитарному делу в России / Д. Н. Жбанков. – М. : типо-литогр. В. Рихтер, 1915. – 522 с.
5. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910-1914 гг.) / сост. В. В. Фавр. – Х. : тип. «Просвещение», [б. г.]. – 62 с.
6. Дупленко К. Ф. Вивчення історії охорони здоров'я в Українській РСР / К. Ф. Дупленко // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. Дупленка. – К., 1957. – С. 7-14.
7. Бородий Н. К. Медики на Украине в XVIII веке / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – 1980. – № 9. – С. 64–67.
8. Бородий М. К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. / М. К. Бородий // Український історичний журнал. – 1984. – № 5. – С. 82–90.

- 
9. Верхратский С. А. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине / С. А. Верхратский // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. ДуPLEнко. – К., 1954. – С. 130–150.
  10. Верхрацький С. А. Сторінки історії медицини на Україні / С. А. Верхрацький // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. ДуPLEнко. – К., 1957. – С. 15–57.
  11. Зеленский Н. М. 150 лет Сабуровой дачи / Н. М. Зеленский. – К. ; Х. : Госмедиздат УССР, 1946. – 160 с.
  12. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму / С. Н. Игумнов ; под ред. С. С. Кагана ; НКЗ УССР, Киев. I мед. ин-т, каф. соц. гигиены. – К. : [б. и.], 1940. – 152, 2 с. – На правах рукоп.
  13. Исаев Ф. Ф. Противовенерические мероприятия на Харьковщине в XVIII столетии / Ф. Ф. Исаев // Труды Украинского института усовершенствования врачей. – Х., 1949. – Т. 1. – С. 221–225.
  14. Межиров Л. С. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции / Л. С. Межиров // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине: сб. ст. – К., 1962. – С. 103–112.
  15. Отамановський В. Д. Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст. / В. Д. Отамановський // Фармацевтичний журнал. – 1963. – № 6. – С. 56–67.
  16. Торский Г. Е. Некоторые данные об охране труда и медицинской помощи рабочим машиностроительных заводов г. Харькова до Октябрьской социалистической революции / Г. Е. Торский // Материалы научно-практических конференций врачей Харьковской области 1967 года. – Х., 1968. – С. 28–31.
  17. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х. : ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.
  18. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. Ю. Робак ; Національна Академія Наук України ; Інститут історії України. – Київ, 2009. – 40 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;  
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Робак І. Ю., 2010

*Стаття надійшла до редакції 05.08.2010 р.*